

OPERATION “PHARISEES”: KGB ACTIVE MEASURES AGAINST HOLODOMOR RECOGNITION, 1982-1990

ANDRIY KOHUT

Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine
andriy@kohut.in.ua

ABSTRACT

Operation “Pharisees” targeted the recognition of the Holodomor in the 1980s. Analyzing declassified KGB archives reveals operations against the Ukrainian diaspora through active measures. The research uncovers a previously underexplored internal Soviet component that produced a “boomerang effect” of disinformation, demonstrating continuities between Soviet and contemporary Russian rhetoric.

KEYWORDS

Holodomor, KGB, active measures, disinformation, Ukrainian diaspora, Soviet propaganda, information warfare, genocide denial

ANDRIY KOHUT

Director of the Sectoral State Archive of the Ukrainian Security Service. The Archive stores the most extensive collection of declassified KGB files. He received his Ph.D. in History from the Taras Shevchenko National University of Kyiv, and his M.A. in History from Ivan Franko Lviv National University. His academic and professional interests cover various topics related to Soviet deportations, communist secret services history, memory politics, and cultural diplomacy.

This article has undergone double-blind peer review.

DOI 10.19229/2974-6531/01042025

1. Вступ

25 липня 2023 року Посольство Росії в Італії опублікувало повідомлення в мережі Facebook адресоване членам верхньої палати Парламенту Італії. У ньому росіяни закликали сенаторів не повторювати помилку членів нижньої палати Парламенту та не голосувати за визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом. «Le pagine difficili della storia, assolutamente, devono essere studiate bene. Ma questo è possibile solo sulla base delle ricerche storiche professionali e obiettive. Tuttavia, coloro che, con una tenacia degna di una migliore applicazione, trascinano avanti la tesi dell'“holodomor-genocidio”, meno di tutto si interessano all'accuratezza scientifica e all'autenticità storica» — зазначалося у відкритому зверненні російських дипломатів до італійської аудиторії¹. Попри те, що напередодні голосування сенатори отримали листи аналогічного змісту, вони все ж проголосували за визнання Голодомору геноцидом (Bezruchenko 2023).

Голодомор — це власна назва організованого радянським комуністичним режимом масового вбивства голодом на території Радянської України. Штучний голод 1932–1933 рр. не був спричинений об'єктивними обставинами, як то засуха, чи інше стихійне лихо. Голодомор став результатом усвідомленої та зумисної політики радянського комуністичного режиму.

Кампанія за визнання Голодомору як акту геноциду має тривалу історію та пройшла декілька етапів. Перший етап розпочали організації української діаспори поза межами Радянського союзу і його метою було визнання самого факту існування масового штучного голоду у 1932–1933 роках. Найбільшого рівня інтенсивності ця кампанія набула у 1980-х роках (Sysyn 1999: 183). Результатом цього етапу стало визнання в Радянському союзі факту масового голоду, проте як спільної трагедії для народів Росії, Казахстану та України. Причинами голоду визначалися складні погодні умови та помилки місцевого керівництва.

Другий етап кампанії за визнання Голодомору можна виокремити із часу відновлення незалежності України у 1991 році і до 2004 року. Саме на цей час припадають перші визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. Під час третього етапу відбуваються кардинальні зміни. Внаслідок Помаранчевої революції 2004 року та обрання президентом Віктора Ющенка, кампанія інституціоналізується та отримує максимальну підтримку на державному рівні. У 2006 році Верховна Рада ухвалює закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», що визнавав масовий голод 1932–1933 років актом геноциду². На міжнародному рівні визнання Голодомору стало одним із пріоритетів державної політики. Проте після 2010 року державні заходи фактично припиняються до Революції Гідності 2014 року. Станом на початок 2022 року 15 держав членів ООН та Ватикан визнали Голодомор геноцидом (Latysh 2024: 211).

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року та воєнні злочини росіян на тимчасово окупованих територіях, особливо в Бучі, стали каталізатором нового, четвертого, етапу визнання Голодомору актом геноциду. Заперечення та російська дезінформаційна кампанія³ спрямована на приховування злочинів в Бучі вплинула на переоцінку дискусій, що велися щодо природи Голодомору раніше. Таким чином, починаючи з квітня 2022 року, ще 17 держав ухвалили відповідні рішення про визнання Голодомору, серед них була і Італія (Latysh 2024: 211).

Ключові повідомлення російського листа до сенаторів Італії цілком відповідають позиції, що її дотримується Росія впродовж кількох останніх десятиліть⁴. Більше того, дослідники відмічають цілковиту спадкоємність сучасного російського нарративу з дискурсивними практиками

1 Ambasciata della Federazione Russa in Italia, <https://www.facebook.com/share/p/1CrV6rsgm> (20/09/2025).

2 Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, Верховна Рада України, 28/11/2006, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (20/09/2025).

3 Digital Forensic Research Lab, *Russian War Report: Kremlin Claims Bucha Massacre Was Staged by Ukraine*, Atlantic Council (blog), 5/04/2022, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/russian-war-report-kremlin-claims-bucha-massacre-was-staged-by-ukraine> (20/09/2025).

4 Міщук, Іван, «Голод, але не Голодомор». Як Росія намагається викрутитися і не визнати геноцид українського народу, “MediaSapiens”, 19/11/2023, <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/33509/2023-11-19-golod-ale-ne-golodomor-yak-rosiya-namagaetsya-vykrutytsya-i-ne-vyznaty-genotsyd-ukrainskogo-narodu> (20/09/2025).

заперечення Голодомору, що сформувалися ще в пізньорадянський період (Malko 2021; Козицький 2023). Цю ж спадкоємність підмітив і Андреа Граціозі коментуючи реакцію Посольства Росії в Італії щодо Голодомору⁵.

1980-ті роки стали тим десятиліттям, коли відбулася трансформація та утвердження дискурсних практик, що їх Росія використовує до сьогодні (Siromskiy, Kachmar 2022; Козицький 2023; Сіромський 2022). Дослідники звертали увагу, що саме тоді Комітет державної безпеки (КГБ), радянська спецслужба, проводила операцію під кодовою назвою «Фарисей». Завданням цієї дезінформаційної операції була протидія та дискредитація кампанії за визнання Голодомору організацій української діаспори.

Операція «Фарисей» уже описана в загальних рисах як у нарисах історій, що стали відомі з «архівів КГБ» (В'ятрович 2011: 256–265), крізь призму дослідження реакції Радянського союзу на діяльність організацій української діаспори (Siromskiy, Kachmar 2022; Сіромський 2022), а також як важлива складова радянського заперечення Голодомору (Козицький 2023: 139–166). Разом з тим повне відкриття «архівів КГБ» у 2015 році (Оліїнук, Кузіо 2021: 817–819) дає можливість більш докладно дослідити цю дезінформаційну операцію використовуючи методологічні підходи case studies. Аналіз доповідних записок КГБ УРСР до Центрального комітету Компартії України за 1982–1990 роки, планів операцій та звітів про їх виконання дозволяє не лише реконструювати хронологію подій, а й виявити специфічні особливості операції «Фарисей», що відрізняли її від типових активних заходів радянських спецслужб.

З середини 1980-х років вийшов ряд досліджень «активних заходів». Серед них варто відмітити роботи Крістофера Ендрю та Василя Мітрохіна, Ладіслава Бітмана, а також Томаса Ріда (Andrew, Mitrochin 2001; Bittman 1985; Rid 2020). Разом з тим, проведений аналіз більшою мірою зосереджувалася на «західній перспективі», залишаючи внутрішню логіку операцій недостатньо висвітленою (Nosaka 2023). Дослідження останніх років Ольги Бертельсен та Сергія Жука, оперті на нововідкриті «архіви КГБ» в Україні, продемонстрували, що внутрішні чинники збереження комуністичного режиму в СРСР були фундаментальними основами проведення «активних заходів» (Bertelsen et al. 2021; Zhuk 2022). Варто зазначити, що окрім згаданих досліджень, дезінформаційні операції КГБ проти української діаспори залишаються маловідомими.

Це дослідження ставить за мету проаналізувати, як і чому операція «Фарисей» стала окремим напрямком діяльності КГБ, які конкретні заходи було реалізовано як за кордоном, так і всередині Радянського союзу. Окрема увага приділяється внутрішньорадянському компоненту операції — аспекту, який досі залишався поза увагою дослідників активних заходів КГБ. Структура статті побудована таким чином: після розгляду концепції активних заходів та їх застосування проти української діаспори (розділ 2), детально досліджуються особливості операції «Фарисей», включно з аналізом тригерного механізму ескалації операції, конкретних заходів за кордоном, та критично важливого внутрішнього виміру операції (розділ 3). Це дозволяє зробити висновки про механізми радянських дезінформаційних кампаній у 1980-х роках, їх структурні обмеження та довгострокові наслідки.

2. «Активні заходи» КГБ: методи та практика проти української діаспори

«Активні заходи» був терміном який використовували радянські спецслужби для конспірації дезінформаційних операцій⁶. Словники чекістських термінів вищих пікл Комітету державної безпеки, визначали «активні заходи» як наступальні дії, які дозволяють проникнути в плани противника, своєчасно попередити його небажані кроки, ввести противника в оману, перехопити його ініціативу, зірвати його плани та дії спрямовані проти Радянського союзу. При

5 Maurizio, Stefanini, "L'ignobile nota dell'ambasciata russa sull'Holodomor". *Parla Graziosi*, Il Foglio Quotidiano, 26/07/2023, <https://www.ilmfoglio.it/esteri/2023/07/26/news/-l-ignobile-nota-dell-ambasciata-russa-sull-holodomor-parla-graziosi-5536191> (20/09/2025).

6 Також використовували й інші терміни, як то «контррозвідувальна операція», «матеріали для використання в активній події»: ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 166-СП, арк. 379. В доповідних датованих 1980-ми використовувалися також «спеціальні заходи».

цьому, наголошувалося, що застосування «активних заходів» дає змогу виявляти та припиняти ворожу діяльність на самій ранній стадії її виникнення. Серед ключових прикладів «активних заходів» зазначалися операції дезінформації, проведення оперативних ігор, компрометацію політичних, державних та громадських діячів, просування в медіа так званих цілеспрямованих матеріалів, а також проведення операцій, що сприяли б «розкладанню» антирадянських організацій. Власне в останньому випадку особлива увага приділялася емігрантським товариствам та спільнотам (Игнатов et al. 1967: 14; Никитченко 1972: 161–162).

Навчальні матеріали КГБ виокремлювали методи: «дезінформації» (просування вигаданих даних), «викриття» (публічне викриття антирадянських планів), «компрометації» (нанесення морально-психологічної шкоди через сфабриковані матеріали) та «особливого позитивного впливу» (вплив на іноземні політичні середовища) (Nosaka 2023: 47; Владимиров, Бондаренко 1989: 86–87). Ключовою вимогою була правдоподібність: вигадані «факти» мали логічно пов'язуватися зі справжніми подіями. Для поширення дезінформації використовували пресу, радіо, агентуру, «втрату» документів або створення умов для їх «викрадення» (ONORR 1970: 75).

Для досягнення різних цілей «активних заходів», окрім дезінформації використовували також і просування так званих «цілеспрямованих» (целенаправленних) матеріалів⁷. Серед підрозділів КГБ, які повинні були здійснювати планування та реалізацію «активних заходів» зазначалися Перше головне управління (розвідка), Друге головне управління (контррозвідка), Третє (військова контррозвідка) та П'яте (політична контррозвідка) управління. У 1983 році до підрозділів, які були залучені до координації заходів з дезінформації було також додано й Шосте управління (економічна контррозвідка), яке поряд з Другим головним та Третім були визначені як відповідальні за оперативно-методичну координацію в регіональних управліннях КГБ⁸. До безпосередньої реалізації заходів використовували широкий спектр агентури, починаючи від так званих агентів впливу та довірених осіб і закінчуючи резидентами. При цьому «активні заходи» передбачали активність як у межах Радянського союзу, так і поза ним (Владимиров, Бондаренко 1989: 51–77). Усі «активні заходи» підлягали централізованому погодженню та обліку перед їх реалізацією⁹.

Крах розрядки у Холодній війні в кінці 1970-х років призвів до загострення протистояння між Радянським союзом та країнами НАТО. В документах Центрального комітету Компартії України (ЦК КПУ) це подавалося як розгортання «психологічної війни» США проти Радянського Союзу. В УСССР для протидії було створено Робочу групу з контрпропаганди при ЦК КПУ. КГБ було згадано серед установ, що мали збирати та аналізувати інформацію, а не проводити контрпропагандистську роботу¹⁰. Та реальна ситуація відрізнялася від зафіксованої у документах ЦК КПУ. «Боротьба з ідеологічною диверсією противника» продовжувала бути одним із важливих завдань радянської спецслужби (Пирожков et al. 1983: 47–50). Відповідно КГБ посилювала свої спроможності проводити «активні заходи».

В грудні 1980 року Юрій Андропов видав наказ «Про вдосконалення роботи з дезінформації противника, що здійснюється Комітетом державної безпеки ССРСР». Згідно із ним головні зусилля КГБ повинні були зосередитися на довготривалих наступальних операціях проти США, їх союзників по НАТО, Японії та КНР. Усі важливі заходи вимагали санкції ЦК КПСР та керівництва КГБ ССРСР. У Другому головному та Третньому управліннях мали бути створені спеціальні підрозділи для проведення дезінформаційних заходів¹¹.

Організації української діаспори займали особливо важливе місце серед цілей дезінформаційних операцій КГБ (Bertelsen 2021a, 2021b; Zhuk 2022, 2021). Доповідні радянських спецслужб адресовані ЦК КПУ дають можливість встановити які операції проводилися у 1980-их роках. У доповідній датованій 9 лютого 1988 року згадано цілий ряд операцій: «Відплата» (Возмездие), «Конклав», «Приговор» та «Фарисеї»¹². Річний план на 1984 рік містив перелік

7 ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 166-СП, арк. 377.

8 ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 152-СП, арк. 280–287.

9 ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 166-СП, арк. 377–283.

10 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2404, арк. 19-31.

11 ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 350-СП, арк. 52–56.

12 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 28–32.

довготривалих операцій проти «оунівських центрів»: «Арсенал», «Бумеранг», «Форум», «Скорпіон», «Відплата» та «Конклав»¹³. У звіті ж за попередній 1983 рік, зазначалося, що Перші підрозділи КГБ Радянської України продовжували здійснювати за кордоном сім «гострих довготривалих операцій», змогли опублікувати в іноземній пресі та поширити за кордоном близько 700 антиоунівських матеріалів. Кількість здійснених ними «активних заходів», у порівнянні з попереднім роком зросла більш ніж удвічі, з 65 до 138¹⁴. П'ять підрозділи просунули «противнику» 17 дезінформаційних та 170 контрпропагандистських матеріалів, вони ж здійснювали 19 оперативних ігор. Окремо було виділено проведення «цілеспрямованих заходів протидії» заходам «зарубіжних ОУН» присвяченим 50-тим роковинам Голоду 1932-1933 років¹⁵.

Уже згадана доповідна за 1988 рік дає можливість зрозуміти цілі, заходи та тематику частини із перерахованих за кодовими назвами «спеціальних заходів». Операція «Відплата» проводилася з ціллю компрометації оунівців як нацистських колаборантів перед урядовими та громадськими колами західних країн, а також з метою відволікання зусиль українських організацій у діаспорі від антирадянської діяльності. Операція була уже аналізована дослідниками (Bertelsen 2021a; Luciuk 2023). Операція «Приговор» була сфокусована виключно на компрометації лідера Закордонного представництва УГВР Миколи Лебеда. Операція «Конклав» була спрямована на підірив авторитету єпископату Української греко-католицької церкви перед Ватиканом. Операція ж «Фарисей» мала на меті протидію кампанії з визнання Голодомору та компрометації лідерів цієї кампанії¹⁶.

Аналіз доповідних виявляє сталі патерни операцій: навішування ярлика «українських націоналістів» на всі діаспорні організації; змішування різних фактів та організацій (ОУН, УПА, війська СС, нацистська поліція тощо) для створення хибного враження; просування матеріалів в іноземні медіа через агентів; фальшування архівних документів оперативно-технічними підрозділами; поширення «легендованих» матеріалів для розколу між організаціями; вербування науковців або «допомога» їм у доборі потрібних архівних документів; підготовка викривальних книг радянськими співробітниками та їх публікація від імені іноземців; тиск на уряди через прокуратуру СРСР; паралельна пропагандистська кампанія через «прогресивні» організації діаспори.

3. Операція «Фарисей»: від планування до реалізації

Аналіз архівних свідчень допомагає не тільки відтворити хронологію дій КГБ щодо української діаспори, але й дослідити основні етапи трансформації активних заходів. Історія операції «Фарисей» є унікальним прикладом, що дозволяє простежити перехід від звичайних повідомлень до тригера, а згодом — до ключових заходів.

3.1. Передісторія операції

Одні з перших повідомлень КГБ на адресу Центрального комітету Компартії України (ЦК КПУ) датуються вереснем та жовтнем 1972 року. Обидва повідомлення стосувалися підготовки до святкування з нагоди 50-річчя утворення СРСР. КГБ повідомляло, що «на противагу ювілею ватажки закордонних націоналістичних центрів намагаються висувати свої “лозунги”». Власне одним із них була підготовка пам'ятного меморандуму до дня «40-річчя великого голоду в Україні»¹⁷. Проте це повідомлення було лише короткою згадкою, однією поміж багатьох інших активностей організацій української діаспори, що її КГБ фіксувало як ворожу.

13 ГДА СБУ, ф. 17, оп. 1, спр. 110, арк. 88.

14 ГДА СБУ, ф. 17, оп. 1, спр. 110, арк. 78.

15 ГДА СБУ, ф. 17, оп. 1, спр. 110, арк. 81-82.

16 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 28-32.

17 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1054, арк. 126; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1056, арк. 35.

Наступна інформація про плани української діаспори щодо Голодомору фіксується 21 грудня 1981 року. Агент «Владіміров» доповідав про зустріч з Омеляном Прицаком, директором Українського наукового інституту Гарвардського університету, яка відбулася 7 грудня під час його перебування в США. Іван Хміль, історик та завідувач відділу Інституту історії Академії наук УРСР, а саме він і був агентом «Владіміровим» констатував, що ще напередодні зустрічі радянські дипломати знали про плани підготувати книгу під назвою «Терор колективізації» про голод 1932–1933 років. За їх даними збором інформації для книги займається Джеймс Мейс, а автором має бути Роберт Конквест з Гуверівського інституту війни, миру і революції Стенфордського університету¹⁸. Попри те, що частково цю інформацію КГБ доповіло ЦК КПУ лише у квітні 1982 року, в кінці 1981 року КГБ успішно клопотало про скасування тільки но виданої О. Прицакові візи в ССРСР та заборони йому в'їзду. І це навіть попри те, що його візит до України КГБ планувало використати для проведення «активних заходів»¹⁹.

З січня 1982 року в періодичних (2–3 денних) інформаційних повідомленнях КГБ до ЦК КПУ починають з'являтися короткі розділи про заходи української діаспори щодо Голодомору. 11 січня 1982 року поміж іншою інформацією поданою на 8 сторінках, був блок під заголовком «Про ворожі наміри оунівців за кордоном». КГБ доповідало, що отримало дані про плани «зарубіжних націоналістичні центрів активізувати кампанії приурочену “штучному голоду на Україні”»²⁰. Діаспорні українці планували видати книгу «Геноцид в Україні у ХХ столітті». КГБ впевнено доповідала, що «оунівські “вчені”» будуть публікувати у ній начебто сфальшовані дані, не тільки про масовий голод, але також про депортації, асиміляцію та знищення церков²¹. Фінансову підтримку повинна була здійснювати Українсько-Американська Асоціація Університетських Професорів (Ukrainian American Association of University Professors), а координувати діяльність та бути редактором видання мав професор Іллінойського університету Дмитро Штогрин. Завершувалося це коротке повідомлення короткою констатацією, що «КГБ ССРСР доложено»²². На цю інформацію, як і на наступних дев'ять інформаційних повідомлення, в яких доповідалося про кампанію з визнання Голодомору, жодної реакції першого секретаря Компартії не зафіксовано.

Більшість інформації КГБ з 4 лютого 1982 року до 1 липня 1983 року стосувалася двох напрямів кампанії у Сполучених Штатах та Канаді. Перший — документально-академічний, а другий суспільно-політичний. В рамках першого українські академічні центри та організації української діаспори планували видавати усні свідчення очевидців масового голоду 1932–1933 років, публікувати архівні та статистичні дані, проводити конференції та міжнародні конгреси. Серед залучених до цієї діяльності вчених у 1982 році КГБ зазначало «відомого на Заході антирадянця» професора Стенфордського університету Роберта Конквеста²³. В рамках громадсько-політичної кампанії КГБ інформувало, що українці планують проводити маніфестації, публічні збори, розпочати спорудження пам'ятників жертвам Голодомору та звертатися до парламентів та урядів Сполучених Штатів, Канади, а також ООН з метою засудження Радянського союзу та створення спеціальних міжнародних комісій для розслідування причин голоду 1932–1933 років²⁴.

18 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 11041, т. 3, арк. 210-211, 214, 216.

19 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 11041, т. 3, арк. 217–221.

20 Практично в усіх повідомленнях КГБ де мова іде про масовий голод 1932–1933 років, співробітниками радянських спецслужб до нього обов'язково додано окреслення «так званий», а «штучний голод» завжди писали в лапках.

21 Детальніше про діяльність української діаспори щодо Голодомору див.: Frank Sysyn, “The Ukrainian Famine of 1932–3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion,” in *Studies in Comparative Genocide*, ed. Levon Chorbajian and George Shirinian (London: Palgrave Macmillan UK, 1999), 182–215, https://doi.org/10.1007/978-1-349-27348-5_11

22 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1194, арк. 66–67.

23 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1195, арк. 336.

24 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1194, арк. 207; спр. 1203, арк. 51, 291, 345; спр. 1205, арк. 119; спр. 1208, арк. 33, 75.

У перших чотирьох повідомленнях (з 12 січня до 27 жовтня 1982 року) КГБ УРСР доповідало, що центральній штаб-квартирі КГБ ССРСР уже доповіли. Лише в інформаційній доповідній від 15 грудня 1982 року, де йшлося про плани Світового конгресу вільних українців під час чергової сесії в Торонто продовжити організаційні заходи з нагоди кампанії приуроченої до 50-річчя штучного голоду на Україні, КГБ УРСР зазначило, що ця інформація врахована радянськими спецслужбами «при проведенні заходів проти зарубіжних ОУН»²⁵. Аналогічними констатаціями завершувалися і два наступних повідомлення, від 27 грудня 1982 року та 28 січня 1983 року, про реагування КГБ на цю нову «антирадянську кампанію»²⁶. Проте це загальне формулювання було типовим для багатьох інших повідомлень та не свідчило про проведення спеціальних заходів спрямованих проти кампанії з визнання Голодомору.

Проте ситуація змінювалася і академічно-документальний вимір кампанії за визнання Голодомору почав ставати все більш важливішим. 24 березня 1983 року КГБ інформує про плани Канадського інституту українських студій Університету Альберти провести 25–26 березня наукову конференцію в Монреалі. Поміж інших на конференції планували виступити Джейм Мейс, Аркадій Жуковський, Юрій Шевельов, Богдан Боцюрків та Ніна Строката (Караванська). Матеріали доповідей планувалося видати окремою книгою²⁷. Цього разу КГБ УРСР констатувало, що вони «здійснюють заходи з доведення до української еміграції через оперативні можливості аргументованих даних, що спростовують неспроможність вигадок оунівської пропаганди про «штучний голод»»²⁸.

Аналогічну констатацію про заходи КГБ було подано і в наступному повідомленні, датованому 19 травня 1983 року. У ньому йшлося про плани українських організацій провести 4 червня того ж року біля штаб-квартири ООН та Представництва ССРСР при ООН антирадянської демонстрації, а також ініціювати винесення на розгляд Конгресу резолюції, яка б засуджувала геноцидну політику ССРСР²⁹. Про проведення заходів компрометації проти лідерів СКВУ КГБ повідомляло 31 травня 1983 року і у зв'язку з планами провести четвертий з'їзд організації у листопаді того ж року під гаслами засудження русифікації, 50-річчя штучного голоду на Україні та 1000-ліття хрещення Русі³⁰.

Аналіз інформаційних повідомлень КГБ до ЦК КПУ свідчить, що до травня 1983 року, протидія кампанії з визнання Голодомору не виходила поза межі рутинних та типових заходів: моніторити, збирати і фіксувати інформацію, проводити типові акції компрометації і пропаганди проти лідерів та ключових персоналій української діаспори. Проте через місяць ситуація кардинально змінюється.

3.2. Тригер операції

1 червня 1983 року КГБ вчергове інформує ЦК КПУ про подальший розвиток кампанії з визнання Голодомору, а саме, що оунівські центри намагаються надати кампанії довготривалого характеру. Цього разу головним «бандерівцем» в Сполучених штатах було названо директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Омеляна Пріцака. КГБ повідомляло, що для увічнення пам'яті жертв штучного голоду в Україні О. Пріцак запропонував створити постійно діючий центр на зразок інституту «Яд Вашем» в Єрусалимі. У ньому планувалося зосередити публікації, списки жертв, свідчення очевидців та фотоматеріали. КГБ зазначало, що українці в Америці планують видавати наукові праці, організовувати конференції та розробляти навчальні програм для шкіл та університетів. Більше того, українці зі Сполучених Штатів та Канади роблять спроби через родинні та дружні зв'язки в Радянською Україною зібрати дані про осіб, які померли в 1932–1933 роках, для включення їх до списків жертв штучного голоду. Повідомлення завершувалося типовою згадкою, що КГБ відомо а сама

25 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1203, арк. 291.

26 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1203, арк. 345; спр. 1205, арк. 119.

27 Детальніше про цю книгу див.: Sysyn 1999: 190.

28 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1206, арк. 141.

29 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 33.

30 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 75.

спецслужба продовжує здійснювати «заходи з протидії ворожим акціям зарубіжних нацентрів», а також вживає «заходів з недопущення витоку за кордон інформації, яка б могла бути використана в провокаційній кампанії про «штучний голод»». Фінальне речення складалося лише з двох слів: «КГБ ССРСР відомо»³¹.

Дізнатися про заходи, що їх вживали КГБ можна на основі листа відправленого з Києва до усіх регіональних управлінь 2 червня 1983 року. У ньому додатково деталізувалося, що активіст Союзу українців у Великій Британії з міста Кембридж, З. Жишко, писав до своїх родичів з Донецької області з проханням допомогти отримати списки всіх загиблих від голоду. Також він просив родичів «легендувати» надсилання цих списків, начебто для поминання в місцевих церквах. Голова КГБ УССР вимагав у регіональних управлінь вжити заходів для недопущення витоку інформації закордон. Для цього повинна була використана агентура, довірені особи, поштова цензура та інші можливості³².

Саме повідомлення, що українці планують структурувати збір свідчень про Великий голод та почати його наукове дослідження за прикладом ізраїльського «Яд Вашему» стало тригером для Володимира Щербицького, першого секретаря ЦК КПУ, тобто фактичного намісника Москви в Україні. Він власноручно написав резолюцію з вказівкою КГБ на полях інформаційного повідомлення. Щербицький вимагав розробити конкретний план протидії діяльності української еміграції. Про важливість резолюції свідчив штамп «контроль», який означав, що ця вказівка на особистому контролі глави Радянської України³³.

Уже 28 червня 1983 року внизу тієї ж самої сторінки того самого документа співробітники КГБ написали відповідь Щербицькому: «План розроблений і затверджений Головою КГБ УССР т. Мухомою С. Н. 28 червня 1983 р. Знаходиться в 1-му управлінні, 4-му відділі (т. Логінов Б.І.). Виписки розіслані у відповідні підрозділи Комітету та до всіх УКДБ»³⁴. Поки не вдалося знайти повного тексту плану, проте з виписки, які були надіслані у регіональні Управління КГБ відомо, які саме заходи запланували радянські спецслужби та наскільки комплексним був підготований план³⁵. Власне він включав заходи спрямовані як на закордон, так і на Радянську Україну. Окрім безпосередньої протидії планам організацій української діаспори він також передбачав асиметричні заходи, спрямовані перш за все на країни Азії та Африки, а також на підтвердження успішності розвитку ССРСР в сільському господарстві. Останні позиції плану, мабуть, були покликані дати також відповідь на потреби протистояти тезі «ворожої пропаганди» про те, що через 65 років після встановлення комуністичного режиму ССРСР не здатний прогнати власне населення³⁶.

Виокремлення заходів КГБ проти кампанії визнання Голодомору в окрему операцію унаочнює декілька важливих моментів. Перш за все — це усвідомлення компартією загрози для ССРСР від інституціоналізації пам'яті про масовий штучний голод 1932–1933 років. Приклад «Яд Вашем» цілком імовірно міг тільки підсилити це усвідомлення. Власне для КГБ УССР протидія «сіонізму», чи «єврейському буржуазному націоналізму», була другою за пріоритетністю після боротьби з «українським націоналізмом». По друге, і це теж фіксувалося у документах КГБ та ЦК КПУ, вихід української діаспори поза свої національні межі. Створення власних та залучення академічних інституцій у поєднанні зі зростанням інтересу зі сторони політичних кіл держав проживання українців закордоном цілком руйнували намагання радянських спецслужб маргіналізувати голос вихідців з України. Це перетворювало кампанію з визнання Голодомору на стратегічну загрозу для іміджу ССРСР у світі.

31 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 79.

32 Срипник, Олександр, *Не допустити витоку за кордон відомостей про голод в Україні*, «Історична правда», 24/11/2024, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/11/24/164493> (20/09/2025). ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, т. 1, арк. 139.

33 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 79.

34 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 79.

35 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, т. 1, арк. 139–142.

36 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 25648, арк. 7-11.

Коли саме заходи проти кампанії визнання Голодомору отримали криптонім «Фарисеї» встановити складно. У звітах за пророблену у 1983 році роботу П'яте управління КГБ доповідало про проведення «цілеспрямованих заходів протидії акціям зарубіжних ОУН, приурочених четвертому СКВУ і 50-літтю так званого «штучного голоду на Україні»³⁷. До протидії вшануванню пам'яті жертв Голодомору були залучені також Перше, Друге, Четверте та Шосте управління КГБ³⁸.

Проте у плані на 1984 рік серед шести «спеціальних довготривалих операцій» операції «Фарисеї» не було³⁹. Можливо саме через те, що вона ще не підпадала під критерій довготривалості і КГБ не сподівалося робити її постійно діючою. Разом з тим, у плані «попереджувальних контрпропагандистських заходів» компартії на 1984 рік протидія кампанії визнання Голодомору була, тож і операція КГБ продовжилася⁴⁰. Наступні інформаційні повідомлення КГБ адресовані ЦК КПУ фіксують її ключові зовнішні та внутрішні моменти.

3.3. Зовнішній вимір операції

Планом заходів розроблених КГБ у червні 1983 року на закордон передбачалося, перш за все, більш докладно дізнатися про плани українських організацій з вшанування 50 роковин Голодомору за допомогою відправки за кордон найбільш досвідчених агентів. Вони не тільки мали збирати інформацію, але й також поширювати радянську пропаганду та заперечувати факт голоду. Для цього було підібрано агентів Першого (25 агентів), Другого (13 агентів) та П'ятого управлінь (46 агентів). Тобто їх завданням було здійснювати так звані заходи спеціального позитивного впливу. У фокусі плану перебували Сполучені штати, Канада, Англія, Німеччина та Франція. Усі туристичні групи, що виїжджали за кордон (15 груп) повинні були пройти спеціальний інструктаж, а після повернення до СРСР, мали бути детально допитані⁴¹. Окрім П'ятого управління КГБ до протидії вшануванню пам'яті жертв Голодомору були залучені також Перше, Друге, Четверте та Шосте управління КГБ⁴².

16, 17, 28 червня, 6 липня, 22, 29 вересня, 6, 13, 19, 25 жовтня, 2 та 30 листопада — дати інформаційних повідомлень за 1983 рік у яких КГБ продовжувало інформувати ЦК КПУ про перебіг кампанії за визнання Голодомору⁴³. Радянська спецслужба доповідала про «заходи з протидії консолідації зарубіжних ОУН»⁴⁴, посилення розбіжностей⁴⁵, «просування» в медіа та «прогресивну пресу США» вигідної інформації, а також сприяння появі видань, які б спростовували штучний характер масового голоду 1932–1933 років⁴⁶. Прикметно, що КГБ повідомляло: за повідомленням монреальського «Ока», 45 з 50 свідків голоду відмовилися від публічних виступів, побоюючись заборони на відвідини СРСР⁴⁷.

У наступні роки кількість повідомлень скорочується, проте КГБ продовжувало відстежувати тему. У фокусі протидії опинився фільм «Harvest of Despair»⁴⁸. Радянська спецслужба доповідала про успішну дискредитацію фільму через просування західним дослідникам відповідно підібраних документальних матеріалів⁴⁹.

37 ГДА СБУ, ф. 17, оп. 1, спр. 110, арк. 81.

38 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, арк. 139–142.

39 У плані на 1984 рік серед операцій розвідки КГБ було згадано: «Арсенал», «Бумеранг», «Форум», «Скорпіон», «Возмездіє» та «Конклав»: ГДА СБУ, ф. 17, оп. 1, спр. 110, арк. 81.

40 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2718, арк. 25–26.

41 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, арк. 139–142.

42 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, арк. 139–142.

43 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 135, 141, 184, 210; спр. 1209, арк. 156, 185, 212, 231, 251, 276, 299; спр. 1213, арк. 77–78.

44 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 210.

45 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1209, арк. 159.

46 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1209, арк. 185, 276.

47 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1208, арк. 184.

48 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1223, арк. 56–57.

49 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1225, арк. 193–194.

Аналогічну стратегію КГБ використало після видання у 1986 році книги американського історика Роберта Конквеста «*Жива скорботь*», яка привернула увагу західної академічної спільноти та громадськості до Голодомору на цілковито новому рівні (Sysyn 1999: 191–193). Для КГБ та компартії ситуація ускладнювалася створенням у 1985 році спеціальної Комісії Конгресу США з розслідування штучного голоду в Україні. До її складу увійшло два сенатори та чотири особи від Палати представників, а Джеймс Мейс став її виконавчим директором (Sysyn 1999: 194).

Ця активність потребувала обов’язкової реакції КГБ. У спеціальній доповідній «Про розвиток заходів операції “Фарисей”» від 14 березня 1987 року радянська спецслужба інформувала Володимира Щербицького та ЦК КПУ про свої заходи. В рамках операції КГБ оперативними каналами поширювала в закордонних медіа матеріали, що мали розвінчати «штучність» голоду, скомпрометувати членів Конгресової комісії та діячів української діаспори. У фокусі оперативної діяльності опинилися американський тижневик «Нью-Йорк таймс бью» та канадська газета «Глоб енд мейл». Основні звинувачення стосувалися того, що аргументи про штучний голод були надані українськими націоналістами, а також те, що не існує справжніх фотографій жертв голоду 1932–1933 років⁵⁰.

Твердження про відсутність фотографій жертв Голодомору стало одним із ключових елементів дезінформаційної кампанії КГБ. Співробітники радянських спецслужб повинні були б знати, що таке твердження було абсолютно хибним. Сьогодні, завдяки відкриттю архівів КГБ в Україні світ знає, що фото жертв Голодомору насправді існують⁵¹. У 1987 році вони усі були надійно заховані під грифом «совершенно секретно» в архівах радянських спецслужб. Попри це, КГБ цинічно використовував факт їх недоступності для дискредитації свідчень очевидців та дослідників Голодомору.

Більше того, КГБ інформувало, що готує видання книги, яка спростує всі вигадки про масовий голод⁵². І така книга справді вийшла в Канаді у 1987 році. На обкладинці як автор був вказаний профспілковий діяч Дуглас Тоттл. Проте сама книга була підготована КГБ у співпраці з істориками з Києва та Москви. Книга називалася «*Fraud, Famine, and Fascism: the Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*» (Sysyn 1999: 193; Tottle 1987). Назва виконувала кілька функцій: оголошувала визнання Голодомору геноцидом «міфом»; пов’язувала цей «міф» з нацизмом; дискредитувала Гарвардський університет. Попри спроби запросити Тоттла на дискусію про масовий голод, він ніколи не відповів. Це додатково підтверджувало припущення про те, що Тоттл був лише номінальним автором. У доповідній від 8 лютого 1988 року КГБ безпосередньо зазначало, що книгу видано їх «закордонним джерелом»⁵³.

Підготовка цієї книги розпочалася в Москві суттєво раніше. Станом на вересень 1985 року існував рукопис з робочою назвою «Шахрайство, голод і український фашизм». Рецензентами ж виступили директори трьох київських інститутів: Арнольд Шлепаков (Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР), Василь Юрчук (Інститут історії партії при ЦК КПУ) та Юрій Кондуфор (Інститут історії АН УРСР)⁵⁴. Вони пропонували змінити назву, оскільки «українського фашизму як такого не було», додати інформацію про посуху та організаційні проблеми колективізації, і змістити акценти з «українських буржуазних націоналістів» на «американський імперіалізм». Попри фактологічні неточності, рецензенти рекомендували книгу до друку⁵⁵. Прикметно, що усі побажання рецензентів з Києва було враховано (Гриневич 2008: 233; Козицький 2023: 160–162).

50 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, стр. 1249, арк. 29–30.

51 Див. наприклад: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/search>

52 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, стр. 1249, арк. 30.

53 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, стр. 1262, арк. 30–32.

54 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, стр. 2859, арк. 123.

55 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, стр. 2859, арк. 121–125.

Швидше всього, що вихід підготованого КГБ рукопису під іменем Тоттла радянські спецслужби свідомо відтягували таким чином, щоб публікація стала відповіддю на книгу Конквеста. Про підготовку останньої вони знали ще з кінця 1981 року. Видавничі плани КГБ на майбутнє не обмежувалися тільки цією однією книгою — готувалося поширення ще чотирьох книг які б не тільки розвінчували факти опубліковані про Голодомор, але й б компрометували українську діаспору як нацистських колаборантів⁵⁶.

3.4. Внутрішній вимір операції

Поряд із заходами, спрямованими на дезінформацію західної аудиторії, операція «Фарисеї» мала важливу внутрішню складову. КГБ виходило з того, що успіх дезінформаційної кампанії закордоном прямо залежить від можливості контролю інформаційних потоків всередині Радянського Союзу. Виписка з плану голови КГБ УССР від 28 червня 1983 року чітко визначала завдання внутрішнього контролю. Першочерговим завданням було «здійснити цілеспрямовані заходи щодо запобігання витоку до противника тенденційної, наклепницької та іншої інформації, призначеної для використання у ворожих антирадянських кампаніях»⁵⁷.

Механізм контролю комунікацій функціонував на кількох рівнях. В готелях для іноземців, як от наприклад «Інтурист», агенти (32 агенти та 56 довірених осіб) повинні були зупиняти поширення інформації про масовий голод, що її могли поширювати іноземні туристи. Окремо було зазначено задіяти усі оперативні заходи, зокрема і пошту цензуру (перлюстрацію кореспонденції), щоб не допустити витоку закордон свідчень чи документів про Голод 1932–1933 року. КГБ також наказувало організувати в областях Радянської України медіа приводи, в яких студенти з країн Азії та Африки мали би розповісти про голод у їхніх країнах, начебто спричинений внаслідок «Західної» неоколоніальної політики⁵⁸.

Паралельно із заходами КГБ по лінії комуністичної партії відбувалося формування офіційної позиції щодо голоду 1932–1933 років. На початку січня 1984 року Інститут історії партії при ЦК КПУ, Інститут історії АН УССР та Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УССР підготували 16-ти сторінкову довідку «Про продовольчі труднощі початку 30-х років і вигадки буржуазної пропаганди»⁵⁹. Автори констатували, що кампанія з вшанування 50-ліття Голодомору набула безпрецедентного масштабу. За їх переконанням саме «диверсійні служби США» фінансували та координували усі ці дії. Метою кампанії зазначалося протиставлення селян робочим та пошвавлення «націоналістичних настроїв» в Україні⁶⁰.

Головною причиною продовольчих труднощів у довідці було визначено складність переходу від індивідуального до колективного господарства в умовах запеклого спротив «решток скинутих експлуататорських класів». Невдала адміністративна реформа також вплинула на послаблення «партійного керівництва». Для покращення ситуації, особливо під час посівної кампанії 1933 року на Україні, Північному Кавказі та Нижньо-Волзькому краї були створені комітети ЦК ВКП(б). Зниження приросту населення автори пояснювали міграційними процесами для «освоєння земель і багатств Сибіру та Крайньої Півночі»⁶¹. Останнє твердження звучить особливо цинічно, зважаючи на те, що у 1932–1933 роках на території України було арештовано 176 894 людини (Kohut 2025: 184).

56 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 30–32.

57 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, т. 1, арк. 141.

58 ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 15680, т. 1, арк. 139–142.

59 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 1–18.

60 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 3–9.

61 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 9–12.

Автори довідки різко критикували джерела на які опиралися дослідники закордоном та організації української діаспори. Вони зазначали, що не можна сприймати всерйоз колишніх петлюрівців та ворогів соціалізму. Особливо тих, які під час Другої світової війни втекли на Захід⁶². Поміж іншим у довідці був пасаж, який дозволяє припустити походження криптоніму операції КГБ проти кампанії визнання Голодомору.

«Фарисейські проповіді про захист «прав людини», «священних прав націй», просторікування на теми гуманізму та демократії покликані створювати тло для акцій, спрямованих на дискредитацію соціалізму як суспільного устрою, очорнення марксистської ідеології та соціалістичного способу життя»⁶³.

Використання слова «фарисейські» у партійній довідці свідчить, що цей термін був частиною усталеного дискурсу про українську діаспору та західний світ, і саме тому КГБ використало його як кодову назву операції.

У відповідь на створення Комісії Конгресу восени 1986 року було створено комісію науковців Академії наук Радянської України, яку очолив академік АН УРСР Арнольд Шлепаков. До її складу ввійшли працівники Інституту історії партії при ЦК КПУ та Інституту історії АН УРСР, зокрема Станіслав Кульчицький. Перед комісією було поставлено чітке завдання: «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів, пов'язані з так званим голодом 1932–1933 рр.» (Кульчицький 2023: 85).

Проте технологія створення «антикомісії» виявилася фатальною. Щоб «викрити фальсифікації», дослідникам необхідно було надати доступ до засекречених архівів, адже табу на інформацію про голод призвело до того, що уявлення про події 1932–1933 років були досить розпливчастими навіть у вищих щаблях номенклатури (Кульчицький 2023: 85).

В результаті сталося протилежне. Замість підтвердити науковими фактами створений раніше концепт про продовольчі утруднення, після ознайомлення з документами у членів комісії зникли всі сумніви, чи був насправді масовий голод (Кульчицький 2023: 86). Станіслав Кульчицький після ознайомлення з засекреченими раніше архівами повністю переглянув свою думку і став одним із перших українських дослідників Голодомору. У січні 1988 року він опублікував статтю про голод у газеті «Ньюс фром Юкрейн» («News from Ukraine») та її україномовному варіанті «Вісті з України». Це була перша радянська публікація, яка визнавала факт масового голоду 1932–1933 років (Кульчицький 2023: 86–87).

Кейс «Антикомісії» АН УРСР, яка так і не запрацювала повноцінно, демонструє фундаментальну слабкість дезінформаційних кампаній тоталітарних систем. Постійне введення в оману створює ситуацію, коли стає неможливо відрізнити справжнє від конструйованого. Саме так успішне приховування інформації в Радянській Україні про масовий голод 1932–1933 року та його справжні причини призвело до розмивання межі між історичним фактом та вигадкою. Фактично радянські спецслужби та компартія дезінформували самі себе, свої архіви, лідерів та офіційний історичний наратив (аналогічний приклад описує Томас Рід (Rid 2020: 33–46)). У випадку з боротьбою проти кампанії за визнання Голодомору кампанія дезінформації створила умови для виникнення тих самих результатів, яким намагалася протидіяти.

Попри те, що в Радянському союзі розпочалася «перебудова», «гласність» у середині 1980-х років, КГБ продовжувало боротьбу з кампанією визнання Голодомору. 5 травня 1988 року голова КГБ УРСР Микола Голушко вчергове інформує першого секретаря ЦК КПУ про діяльність української діаспори та Комісії Конгресу США. У документі доповідали про підсумкове засідання спеціальної комісії та плани розгляду нею підсумкової резолюції у травні-червні 1988 року. Незважаючи на провал роботи «антикомісії», Голушко пропонував спеціально готувати представників «творчої та наукової» інтелігенції, які планували виїзди за кордон, щоб митці та науковці могли опиратися «підривним акціям противника»⁶⁴. Проте ситуація в середині СРСР уже почала виходити з-під контролю компартії та її спецслужб.

62 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 16–17.

63 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2719, арк. 4.

64 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 160–162.

3.5. Останні спроби КГБ

Переломним моментом стала промова першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького 25 грудня 1987 року з нагоди 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Під тиском неспростовних фактів Щербицький, який особисто давав вказівку про початок заходів проти кампанії визнання Голодомору, був змушений публічно визнати факт голоду:

«Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення партійної лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства сильно ускладнили обстановку на селі. Додалася ще й небачена посуха. Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 — на початку 1933 року, а в ряді сільських місцевостей і голод» (Кульчицький 2023: 86).

Дослідники вважають, що це обережне визнання стало можливим навіть не стільки завдяки перебудові, скільки завдяки публікаціям російського історика Віктора Данілова. 11 жовтня 1987 року було оприлюднено статтю «У колхозного начала» в газеті «Советская Радія». Саме у ній вперше вперше в радянській пресі було визнано факт голоду у 1932–1933 роках. У листопаді в офіційному журналі ЦК КПСС «Комуніст» вийшла його друга стаття «Октябрь и аграрная политика партии». Зважаючи на офіційний статус журналу — це було розцінено як зміну курсу партії у проблемі визнання самого факту масового голоду. Ключові причини голоду пояснювалися у публікаціях двома тезами: помилки під час реалізації політики партії та спільність трагедії для всієї території СРСР (Гриневич 2008: 234; Козицький 2023: 169–179).

Попри ці кардинальні зміни, КГБ демонструвало інституційну інерцію, продовжуючи операцію навіть тоді, коли вона вже втратила будь-який сенс. Остання доповідна «Про посилення антирадянського галасу за кордоном у зв'язку з питанням про масовий голод на Україні» датована 24 січня 1990 року. У ній КГБ вчергове доповідав ЦК КПУ про спроби адміністрації США використати «питання про так званий "штучний голод"» для дестабілізації ситуації в Радянському Союзі. КГБ пропонувало залучити «відповідних спеціалістів» та використовувати наявні архівні матеріали, щоб розкрити комуністичний погляд на причини масового голоду 1932–1933 років. Результатом цієї роботи мали стати ряд публікацій в медіа⁶⁵. Прикметно, що КГБ пропонувало продовжувати операцію не тільки задля протидії закордону, але також і для запобігання ескалації питання масового штучного голоду 1932–1933 років і всередині України⁶⁶.

Проте час безповоротно змінився. «Відповідні спеціалісти», яких КГБ збирався залучити, уже публікували дослідження, які визнавали реальність Голодомору. Більше того, в Радянській Україні активісти демократичних організацій і рухів поширювали листівки «пам'яті голодомору 30–33 р.» (Херсон)⁶⁷, вимагали встановлення пам'яток «жертвам штучного голоду» (Полтава) на велелюдних мітингах⁶⁸, а Спілка письменників України організувала конференцію про Голодомор⁶⁹.

Попри декларовану успішність операція «Фарисей» зазнала повного фіаско. Замість приховування правди про Голодомор, КГБ та компартія створили умови для її інституціоналізації всередині СРСР. Спроба дезінформації через вплив на академічних дослідників, закордонні медіа, а також створення «наукової» комісії, обернулася появою перших радянських дослідників, які почали вивчати Голодомор як історичний факт. Спроба використати науку для фальсифікації історії призвела до протилежного результату.

65 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 30–32.

66 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 32.

67 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1279, арк. 99.

68 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 282.

69 ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 32.

4. Висновки

У зверненні до італійських сенаторів російські дипломати наголошували на спільності трагедії голоду початку 1930-х років для всього СРСР спровокованої прорахунками місцевих адміністрацій та начебто складних погодних умов. При цьому загострюючи увагу на начебто проблемі браку історичної достовірності та науковості, а також наявності політичних мотивів у визнанні факту Голодомору⁷⁰. Ці твердження цілком і повністю повторюють повідомлення, що їх намагався донести КГБ в рамках дезінформаційної операції «Фарисей».

Реконструкція операції «Фарисей», проведена на основі документів ГДА СБУ та з використання методу case study дозволила виявити ряд характеристик, що поглиблюють наше розуміння «активних заходів» КГБ загалом, та протидії СРСР визнанню Голодомору зокрема. Перш за все визначено та проаналізовано тригер ескалації — плани Омеляна Прицака створити центр при Гарварді за зразком «Яд Вашем». Саме це трансформувало загальний характер заходів КГБ проти кампанії визнання Голодомору в окрему дезінформаційну операцію.

По друге, встановлено, що академічні інституції відігравали надзвичайно важливе місце в «активних заходах» КГБ. Вони одночасно були об'єктами та суб'єктами дезінформаційних операцій радянських спецслужб. КГБ намагалося протидіяти визнанню українських наукових установ, намагаючись всіляко їх дискредитувати та маргіналізувати, вбачаючи у них стратегічну загрозу для комуністичного режиму.

По третє, виявлено двовекторну архітектуру дезінформаційної операції, коли зовнішній вимір заходів поєднувався з не менш важливим внутрішнім. Аналіз операції «Фарисей» демонструє, що контроль інформації всередині СРСР та блокування її поширення за межі країни були критичними складовими дезінформаційних заходів. Ця знахідка дає можливість переосмислити модель «активних заходів» як комплексної системи створення та контролю конструйованого для потреб дезінформації наративу.

Фіаско операції «Фарисей» демонструє структурні обмеження тоталітарного контролю. Чим успішнішою є спецслужба у творенні конструйованої реальності, тим більшою є небезпека, що це призведе у майбутньому до саморуйнування через самодезінформацію. Власне це й трапилося під час реалізації внутрішніх компонентів протидії кампанії за визнання Голодомору. Втрата контролю над ситуацією призвела до необхідності визнати факт існування масового голоду у 1932–1933 роках, що й було зроблено ініціатором операції «Фарисей» — Володимиром Щербицьким 25 грудня 1987 року.

BIBLIOGRAFIA

- ANDREW, MITROCHIN 2001 Andrew, Christopher; Mitrochin, Vasilij, *The sword and the shield: the Mitrochin Archive and the secret history of the KGB*, Paperback ed, New York, Basic Books, 2001.
- BERTELSEN ET AL. 2021 Bertelsen, O. et al., *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, Hannover, ibidem, 2021.
- BERTELSEN 2021A Bertelsen, Olga, *The KGB Operation “Retribution” and John Demjanjuk*, in Bertelsen (ed.): *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, Hannover, ibidem, 2021: 93–136.
- BERTELSEN 2021B Bertelsen, Olga, *Ukrainian and Jewish Émigrés as Targets of KGB Active Measures in the 1970s*, “International Journal of Intelligence and CounterIntelligence”, 34, 2021, 2: 267–292, DOI: 10.1080/08850607.2020.1750093.
- BEZRUCHENKO 2023 Bezruchenko, Tetyana, *L’Italia riconosce finalmente l’Holodomor*, 27/07/2023, «AffarInternazionali», URL: <https://www.affarinternazionali.it/litalia-riconosce-holodomor-ucraina/> (20/09/2025).
- BITTMAN 1985 Bittman, Ladislav, *The KGB and Soviet disinformation: an insider’s view*, Washington, Pergamon-Brassey’s International Defense Publ, 1985.

70 Ambasciata della Federazione Russa in Italia, <https://www.facebook.com/share/p/1CrV6rsghm> (20/09/2025).

- HOSAKA 2023 Hosaka, Sanshiro, *Cold War Active Measures*, *Routledge Handbook of Disinformation and National Security*, Routledge, 2023.
- KOHUT 2025 Kohut, Andriy, *Winter of Terror: The GPU's Mass Operation in Soviet Ukraine, 1932–1933*, in Mattingly, Vsetecka (eds.): *The Holodomor in Global Perspective. How the Famine in Ukraine Shaped the World*, *ibidem*, 2025: 172–235.
- LATYSH 2024 Latysh, Yurii, *The Holodomor of 1932–1933 in Memory Politics during the Russo–Ukrainian War*, “*Genocidas ir rezistencija*”, 2, 2024, 56: 196–217, DOI: 10.61903/GR.2024.212.
- LUCIUK 2023 Luciuk, Lubomyr Y., *Operation payback: Soviet disinformation and alleged Nazi war criminals in North America*, Third (revised) edition, Kingston, [Ontario], Kashtan Press, 2023.
- MALKO 2021 Malko, Victoria, *Russian (Dis)Information Warfare vis-à-vis the Holodomor-Genocide*, in Bertelsen (ed.): *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, Hannover, *ibidem*, 2021: 215–262.
- OLIINYK, KUZIO 2021 Oliinyk, Anna; Kuzio, Taras, *The Euromaidan Revolution, Reforms and Decommunisation in Ukraine*, “*Europe-Asia Studies*”, 73, 2021, 5: 807–836, DOI: 10.1080/09668136.2020.1862060.
- ONORR 1970 ONORR, *Основные направления и объекты разведывательной работы за границей*, 1970.
- RID 2020 Rid, Thomas, *Active measures: the secret history of disinformation and political warfare*, First edition, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2020.
- SIROMSKYI, KACHMAR 2022 Siromskiy, Ruslan; Kachmar, Volodymyr, *Ukrainian Canadian Committee Activities in Information and Analytical Materials of the KGB of the Ukrainian SSR*, “*East European Historical Bulletin*”, 2022, 24: 205–213, DOI: 10.24919/2519-058X.24.264748.
- SYSYN 1999 Sysyn, Frank, *The Ukrainian Famine of 1932–3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion*, in Chorbajian, Shirinian (eds.): *Studies in Comparative Genocide*, London, Palgrave Macmillan UK, 1999: 182–215.
- TOTTLE 1987 Tottle, Douglas, *Fraud, famine, and fascism: the Ukrainian genocide myth from Hitler to Harvard*, Toronto, Progress Books, 1987.
- ZHUK 2022 Zhuk, S. I., *KGB operations against the USA and Canada in Soviet Ukraine, 1953-1991*, Abingdon, Oxon; New York, NY, Routledge, Taylor & Francis Group, 2022, (Routledge histories of Central and Eastern Europe).
- ZHUK 2021 Zhuk, Sergei, *KGB Special Operations, Cultural Consumption, and the Youth Culture in Soviet Ukraine, 1968–1985*, in Bertelsen et al. (eds): *Russian Active Measures: Yesterday, Today, Tomorrow*, Hannover, *ibidem*, 2021: 61–92.
- В’ЯТРОВИЧ 2011 В’ятрович, Володимир, *Історія з грифом «Секретно»*, Львів, Центр досліджень визвольного руху, 2011.
- ВЛАДИМИРОВ, БОНДАРЕНКО 1989 Владимирова, В. М.; Бондаренко, Ю.А., *Политическая разведка с территории СССР. Учебное пособие*, Москва, Краснознаменный институт КГБ СССР им. Ю. В. Андропова, 1989.
- ГРИНЕВИЧ 2008 Гриневич, Людмила, *Від заперечування до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932-1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр.*, “*Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*”, 2008, 18: 232–244.
- ИГНАТОВ ET AL. 1967 Игнатов, П. Et al., *Агентурно-оперативный словарь разведчика*, Москва, Школа № 101 КГБ при СМ СССР, 1967.
- КОЗИЦЬКИЙ 2023 Козицький, Андрій, *Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення голодомору*, Харків, Видавець ФОП Панов А. М., 2023.

- КУЛЬЧИЦЬКИЙ 2023 Кульчицький, Станіслав, *До історії першої радянської публікації про голод 1932—1933 рр. (січень 1988 р.)*, “Український історичний журнал”, 2023, 5: 83–92, DOI: 10.15407/uhj2023.05.083.
- НИКИТЧЕНКО 1972 Никитченко, *Контрразведывательный словарь*, Москва, Высшая красносзнаменная школа КГБ при СМ СССР им. Ф. З. Дзержинского, 1972.
- ПИРОЖКОВ ET AL. 1983 Пирожков et al., *Деятельность органов государственной безопасности СССР на современном этапе. Сборник документов и материалов*, Москва, Высшая красносзнаменная школа КГБ при СМ СССР им. Ф. З. Дзержинского, 1983.
- СІРОМСЬКИЙ 2022 Сіромський, Руслан, *Радянська реакція на відзначення у Канаді 50-ї річниці Голодомору, “Сторінки історії”*, 2022, 55: 200–210, DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269598.